

5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр "Академия", 2006. – С.512
6. Фридман Л.И., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 2007.- 161 с.
7. Овчарова Р.В. Справочная книга школьного психолога. - М.: Просвещение, 2003. – С.256.
8. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Издательство Московского Университета, 2007. - 195 с.

МРНТИ 14.29.23

УДК 376.37

Г.И. Акилбаева¹, М.С. Ақылбек²

¹филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, akilbayeva71@mail.ru
²7M01901 – Арнайы педагогика мамандығының 2 курс магистранты, maiko_28_95@mail.ru,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ФОНЕМАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ МЕХАНИЗМДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада мектеп жасына дейінгі психикалық дамуы тежелген балалардың сөйлеу тілінің фонематикалық даму механизмдерінің мәселесі қарастырылады.

Түйінді сөздер: психикалық дамудың тежелуі, ПДТ, ауызекі тілдің фонетикалық дамуы, даму және түзету әдістері, мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту және тәрбиелеу.

Акилбаева Г.И.¹, Ақылбек М.С.²

¹кандидат филологических наук, старший преподаватель, akilbayeva71@mail.ru
²магистрант 2 курса по специальности 7M01901 – Специальная педагогика, maiko_28_95@mail.ru,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

МЕХАНИЗМЫ ФОНЕМАТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В статье рассматривается проблема механизмов фонематического развития речевого языка детей с задержкой психического развития дошкольного возраста.

Ключевые слова: задержка психического развития, ЗПР, фонематическое развитие разговорного языка, методы развития и коррекции, обучение и воспитание *детей дошкольного возраста*.

Akilbayeva G.I.¹, Akylbek M.S.²

¹candidate of philological sciences, senior teacher, akilbayeva71@mail.ru
²7M01901 – Special pedagogy, undergraduate 2 course, maiko_28_95@mail.ru,
South Kazakhstan state pedagogical university,
Shymkent, Kazakhstan

MECHANISMS OF PHONEMIC DEVELOPMENT OF SPOKEN LANGUAGE IN CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION

Abstract

The article deals with the problem of the mechanisms of phonemic development of the speech language of children with mental retardation of preschool age.

Keywords: mental retardation, mental retardation, phonemic development of spoken language, methods of development and correction, education and upbringing of preschool children.

Баланың сөйлеу қабілеті – оның психикалық дамуының негізгі шарты болып табылады. Әлемдік кеңес психологі Л.С. Выготский өз зерттеулерінде сөйлеу әрекеті туралы «сөйлеу – танымның күрделі және ең жоғарғы түрі болып есептеледі» деген тұжырым жасайды [1;92б.]. Сондықтан балалардың сөйлеу іс-әрекетінің қалыпты деңгейде дамуына ерекше көңіл бөліп, танымдық қызығушылық әрекетін арттырып отыру ерекше маңызға ие. Дегенмен қазіргі кезде тілдің жалпы дамуы, сонымен қатар психикалық дамуы тежелген балалардың саны жылдан жылға көбейіп келе жатқандығы анықталды. Бұл процесс экологиялық және экономикалық дағдарыстармен тығыз байланысты екендігі белгілі жағдай. ПДТ (психикалық дамуы тежелген) балалардың клиникалық-психологиялық ерекшеліктері, психикалық дамуы әртүрлі дәрежеде тежелуі немесе уақытша дамуы 5-6 жастан 10-12 жас аралығында жиі кездеседі. Олар мектеп жасына келсе де, балалық мінездерден арыла алмайды және өзі қатарлы балалармен салыстырғанда ой-өрісі әлі жетілмегендігі байқалады.

ПДТ балаларға тән негізгі ерекшеліктер олардың жалпы танымдық әрекетінің толық қалыптаспауынан, сезімдік, эмоционалдық жігер, жеке басының көзқарасы төмендеуінен туындайды. Бұл өзгерістер өтпелі болады. Егер балалардың жалпы даму жағдайы жақсарса, олардың көзқарасы өзгеріп, орын алған патологиялық үдерістер анықталып, дер кезінде емдеу, педагогикалық дамыту-түзету әдістері орынды қолданылса, бұзылыс белгілері жеңілденіп, балалар өздері қатарлы қалыпты дамыған балалармен бірдей дәрежеде қалыптасуы әбден мүмкін.

Балалардың психикалық дамуының тежелуі жиі кездесетін белгілері мыналар: енжарлық, қызықпаушылық, өз-өзіне сенбеушілік, шаршау, тез жалығу, ынта-жігерінің төмендеуі, бастаған ісін аяқтамауы бұл жоғарғы жүйке жүйесінің қызметінің негізгі болып саналатын қозу және тежелу процестерінің тепе-теңдік заңдылықтарының бұзылуынан туындайды. Сонымен қатар кейбір балаларда көру, есту, қимыл-қозғалыс талдағыштарының әрекеті де толық жетілмейді, ал олар балалардың дұрыс қалыптасуына айрықша әсерін тигізеді.

Сөйлеу және ойлау қабілетін меңгеру процесі адамның үлкен ми сыңарлары қыртысындағы шартты байланыстардың негізгі бөлігі міндетті және басым түрде сөз тітіркендіргіш - терінің қатысуымен түзілуіне әкеліп тірейді, бұл жағдай жағымды, сондай-ақ жағымсыз шартты байланыстардың түзілуін тездетеді. Сөйлеу қызметінің құрылымы өте күрделі және келесі процестерден тұрады:

- Фонетикалық (дыбыстық) және сөйлем шығару;
- Фонематикалық (сөз мағынасын тану);
- Лексика- грамматикалық.

Тіл бұзылыстары аталмыш процестердің жекелеген немесе комплексті бұзылуларына байланысты болады. Мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балалар арасындағы сөйлеу қатынасын қалыптастыруда педагогтердің рөлі өте зор.

Мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеу, одан әрі дамытуды жетілдіру әдіс-тәсілдері мектепке дейінгі білім беру туралы заңдарда көрсетілген. Бұрынғы қалыптасқан концепциялардың ерекшелігі оқыту мен білім беру, білік-дағдыларын қалыптастыруда ғана емес, бүкіл оқыту процесін жан-жақты ұйымдастыру мақсатын көздейтіндігінде және ол баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуы мен дамуына бағытталады. Қазақстан Республикасында қазіргі мектепке дейінгі мекемеде жаңа өзгерістер мен әлемдік білім беру тәжірибелерін пайдалана отырып, баланың жеке дара күшінің дамуын қамтамасыз ететін жаңа бағыттағы жобаны іздестіру және қолдануға арналған Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Әр баланың қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту» [2;16б.]. мәселелері ҚР-ның білім саясатының басты ұстанымында атап көрсетілген. Әр елдің болашағы сол халықтың білім, ғылым деңгейінен көрінетіндіктен, оқу жүйесін неғұрлым тиімді құра білу қажеттілігі қай кезде де өзекті мәселе болмақ. Танымдық қызығушылық оқу-тәрбие үрдісінің барлық саласында көрініс табады. Қазіргі тәрбиелеп оқытудың ең көкейкесті проблемалары танымдық қызығушылық мәселелерін қарастырады. Бала өмірінде қызығушылықтың әр түрі (эстетикалық, көркемдік, музыкалық, т.б.) көрініс табады. Өскелең ұрпақ үшін танымдық қызығушылықтың маңызы өте жоғары. Танымдық қызығушылықты арттыру, дамыту туралы, бұдан басқа оның қоршаған ортамен тәрбиеге тәуелділігін Гельвеций атап көрсеткен болатын. Сондай-ақ дамыта оқытудың

әдістемесіндегі ең басты нәрсе мектепке дейінгі балалардың танымдық қызығушылық әрекетін арттыру. Мұның өзі эвристикалық және зерттеу әдістеріне ерекше мән берілетінін көрсетеді. Бұл әдістер тәрбиешінің «дәстүрлі емес тапсырма түрлерін ізденудің объектісі» ретінде қоюы, «жекеліктен жалпыны тауып шығару» тағы басқа сияқты мектепке дейінгі балалардың шығармашылық ізденісіне, танымдық қызығушылығына жетелейтін, іс-әрекетке қосатын, баланы «іс-әрекет біліктері мен дағдыларының шебері», «белсенді ізденгіш» ететін әдістемелік тәсілдер арқылы жүзеге асады.

«Тіл үшін дамудың «қиын-қыстау» кезеңі бала өмірінің алғашқы үш жылы болып табылады: осы кезге қарай негізінен мидың анатомиялық сөйлеу желісінің жетілуі аяқталады, бала ана тілінің басты грамматикалық формаларын меңгереді, мол сөз қорын жинайды. Егер алғашқы үш жылында сәбидің тіліне тиісті назар аударылмаса, кейін олқылықтың орнын толықтыру үшін қыруар күш-жігер жұмсауға тура келеді» – деп О.Г. Приходько айтқандай баланың тіл кемшіліктерін түзету үшін логопедиялық түзету жұмыстарын ерте бастаған нәтижелі болмақ [4, 85б.].

Сөйлеу - баланың психикалық дамуын қамтамасыз ететін ең негізгі функциялардың бірі. Баланың сөйлеу тілінің грамматикалық құрылысын дұрыс қалыптастыру, оның толыққанды сөйлеуінің және жалпы психикалық дамуының негізгі шарты болып табылады. Психикалық дамуы тежелген балаларда сөйлеу жүйесі қалыптаспаған. Кіші жастағы баланың сөзі ахуалдық сипатқа ие, бұл балалар шағын сөйлемдер құрастыра алады. Сөздерден сөйлемге ауысу балалардың сөйлеу тілі дамуының жаңа кезеңін білдіреді. Психикалық дамуы тежелген балалардың негізгі ерекшеліктері: қоршаған орта жайлы түсініктердің аз болуы, танымдық түсінік, белсенділіктерінің төмен болуы, жоғары психикалық қызметтері қалыптасуының баяулауы, ерікті белсенділіктің өте әлсіз реттелуі және сөйлеудің грамматикалық жақтарының бұзылуы.

Сөйлеу тілінің таза және түсінікті болуы көптеген факторларға, әсіресе, артикуляциялық аппараттың қалпы мен қозғалғыштығына байланысты. Аппараттың дұрыс емес құрылымы, дамымағандығы, тіл бұлшықеттерінің, төменгі жақтың, жұмсақ таңдайдың, еріндердің енжарлығы және соның салдарынан олардың қимылсыздығы көбінесе сөйлеу тілінің нашар айтылуының себебі болып табылады. Тіл дыбыстарды құруға және сөздерді айтуға белсенді қатысады.

ПДТ балалардағы дыбыстың айтылу бұзылысына көптеген фонетикалық топтар жатады. Мектеп жасына дейінгі балаларда дыбыстық бұзылулар арасында жиі кездесетін Л, Р дыбыстарының айтылу бұзылысы, содан кейін ызың дауыссыз дыбыстардың айтылу бұзылыстары жатады. Осы категориядағы балаларда дыбыстың айтылуы кемістігі арасында дыбыстардың араласуы көп кездеседі. Сөйлеу тілін дамыту үдерісі көбінесе фонематикалық қабылдау үдерісімен де байланысты. Яғни, кейбір тіл дыбыстарын (фонемаларды) басқа дыбыстардан ажырата білу. Фонетикалық қабылдаудың жетіспеуі, фонематикалық есту қабілетінің кемшіліктері психикалық дамуы тежелген балаларда дыбыстардың мен сөздердің, сөз тіркестері мен сөйлемдердің дұрыс айтылмауын тудырады [3, 25б.].

Сөйлеудің грамматикалық жағының жеткіліксіз дамуы – психикалық дамуы тежелген балалардың ауызша сөйлеуін білдіретін сөйлеудің жалпы дамымауының ең айқын белгілерінің бірі. Балалардың сөйлем құрауды меңгеру деңгейі сөйлеудің грамматикалық құрылымының дұрыс қалыптасуының көрсеткіші ретінде қызмет етеді. Психикалық дамуы тежелген балалар үшін сөйлем құрау қиын процесс. Олар өте көп қателіктер жібереді. Ең жиі кездесетін қателік – сөздерді орынды қолданбау.

Сөйлеудің толық қалыптаспаған грамматикалық құрылысының ең жиі көріністерінің бірі – етістіктің көсемше формаларын қолдану. Сөйлем құрауда тілдің құрылымдық элементтерін өз орнында дұрыс қолдану психикалық дамуы тежелген балалар үшін өте қиын процесс ретінде саналады. Әсіресе мұндай балаларға шылаулар мен қосымшаларды меңгеру қиынға соғады, оларды қолданған жағдайда да қателіктерді көп жібереді немесе сөйлемде қолданбай, тастап кетеді (шылауларды ауыстыру, тастап кету). Психикалық дамуы тежелген мұндай балаларда ауызша сөйлеудің дұрыс қалыптаспауы жазу жұмысының одан әрі бұзылысын туындатады. Психикалық дамуы тежелген мектеп жасына дейінгі балалар үшін сөйлеудің интонациялық экспрессивтілік процестері дұрыс қалыптаспаған, оларға өлеңдер мен ертегілерді эмоционалды түрде оқу кедергі келтіреді.

Көбіне ерте жаста бұл санаттағы балаларда сөйлеу тілі дамымай қалады (алғашқы сөздердің кеш пайда болуы, фразалық сөйлеудің қалыптасуындағы артта қалушылық), ал кейінгі кезеңдерде сөйлеуді меңгеруде артта қалушылық байқалады.

Баланың сөйлеу тілін дамыту оның психикалық дамуының қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Өйткені балалардың дамуындағы бұзылыстар әртүрлі болып келеді. Олар баланың психофизикалық дамуының әртүрлі жақтарына, оның көру, есту және сөйлеу жүйелеріне, қимыл-тірек қозғалыс жүйесінің интеллектуалдық, эмоциялық-ерік салаларына қатысты болуы да әбден мүмкін. Мұндай бұзылыстар балаларда одан басқа себептерге байланысты болуы да мүмкін. Психикалық дамуы тежелген балалардың жұмыс жасау қабілеттілігі мен білім алуға деген құлшынысының төмендігі, есте сақтау қабілетінің тұрақсыздығы, жанама есте сақтаудың нашар дамуымен сипатталады.

Психикалық дамуы тежелген балаларда өмірінің бірінші жылында біз үшін қозғалу және сөйлеу әрекетінің дамуының кешігуі байқалады, ал ең соңғы қадамдарда сөйлеу қызметін меңгеруде, өзге адамдармен қарым-қатынас жасау кезінде баяу әрекет артта қалушылық байқалады.

Психикалық дамуы тежелген мектепке дейінгі балалардың сөздерінде негізінен зат есім және етістіктер сөйлеу бөліктері ретінде қолданылады, сонымен қатар пәндік және етістік сөздік қоры жиынтығында төмен, дәл емес. Балалар тек абстрактілі мағынаны ғана емес, сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балалардың сөздерінде жиі кездесетін жағдай олар көптеген заттар мен құбылыстардың атауларын білмейді, сөздерді байланыстырып, сөйлем құрау кезінде сөздік қоры жетіспегендіктен олар жағдайды немесе әрекеттерді сипаттаумен алмастырады, антоним сөздерді және әсіресе синонимдерді таңдауда қиындықтар туғызады. Сын есімдердің ішінде көбінесе сапалы сын есімдерді, яғни олар тікелей қабылданатын белгілерді ғана біледі және сөйлемде сол қарапайым түрлерін ғана қолдана алады.

Психикалық дамуы тежелген балалардың сөйлеу іс-әрекеті дыбыстық айтылу жағының ақауымен сипатталады, мектепке дейінгі балалардың сөйлеу әрекетінің дыбыстық шынайылығына бағытталу деңгейінің төмендігі, дыбыстарды саралаудағы қиындықтар, сондай-ақ дыбысты әріпті талдауды меңгерудегі қиындықтар байқалады.

Бұл категориядағы балалардың келесі ерекшелігі – байланыстыра сөйлеуінің ерекшелігі. Шығармаларды (әсіресе баяндау сипатындағы) қайта жазу олар үшін қиын; балалар иллюстрациялар сериясы бойынша әңгіме құрастыруда қиындықтарды бастан кешеді; көптеген балаларға шығармашылық әңгіме, әңгіме-сипаттама құрастыруға арналған тапсырманы орындай алмайды. Психикалық дамуы тежелген мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуі үшін жалпы сөйлеу ретінде фразаны құрудың танымдылығы мен орынсыздығы өзекті болып табылады, балалар ересектердің сұрағына толық жауап бермейді, жауаптарда жиі негізгі ой бөтен оймен және пікірмен бөленеді.

Мектеп жасына дейінгі психикалық дамуы тежелген балаларда сөйлеуінің реттеуші және жоспарлы функциялары жеткіліксіз қалыптасқан.

Психикалық дамуының тежелуі бар балалардың сөйлеу қызметінің толық емес болуы сөйлеу сөзінің қалыптасуының негізгі кезеңдерінің жеткіліксіз дамымауымен байланысты. Сөйлеу қызметі белгілі бір биологиялық алғышарттар болған кезде пайда болады, алдымен әдеттегі жетілу және орталық жүйке жүйесінің жұмыс істеуі. Бірақ сөйлеу қызметі маңызды әлеуметтік қызмет болып табылады, өйткені оның дамуы үшін бір биологиялық алғышарттар жеткіліксіз, ол қарым-қатынас, коммуникация жағдайында ғана туады.

ПДТ бар балалардың сөйлеу қызметі қалыпты балаларға қарағанда толыққанды дамымауымен ерекшеленеді. Мұндай балалар үшін (ПДТ бар балалар) белсенді сөздік қорының күнделікті жеткіліксіз болу жағдайы тән, олар қоршаған әлем туралы таным мен түсініктерінің шектеулі болуымен, заттардың атауларын меңгере алмау салдарынан болатын сөздік қорларының аздығымен ерекшеленеді. Мұндай балалардың сөздік қорының жеткіліксіздігі, таным-түсініктерінің мөлшерден төмен болуы мектепке дейінгі балалардың байланыстырып сөйлеу әрекетінің қарапайым қалыптасуының қиындығына әкеледі.

Қалыпты дамыған және психикалық дамуы тежелген балаларды салыстыра зерттеу барысында психикалық дамуы тежелген балалардың негізгі ерекшелігі ретінде олардың сөздік қоры туралы мынадай жайттарды атап өтуге болады:

- белсенді лексика мен енжар лексика арасындағы айтарлықтай сәйкессіздік;
- сөйлем құрамындағы сөздердің өз орнында дұрыс қолданылмауы;
- жалпы ұғымдарды білдіретін сөздер мен жеке ұғымды білдіретін сөздердің айырмашылығы және осы ұғымдарды нақтылайтын бірнеше сөздер;
- сөздік қорын белсендендірудегі қиындық.

Мұндай балалардағы байланыстырып сөйлеу қызметі маңызды әлеуметтік қызметтерді атқарады: балаға қоршаған ортамен және айналадағы адамдармен байланысты диагностикалауға көмектеседі, қоғамдағы мінез-құлық нормаларын анықтайды және реттейді, бұл оның жеке басын дамытудың шешуші шарты болып табылады.

Психикалық дамуы тежелген балалардың грамматикалық құрылымының жеткіліксіз қалыптасуы өздігінен сөйлеуде байқалмауы мүмкін, сондықтан бала мектепке оқуға кіріскен кезде ғана байқалады. Ол сөздің жаңа формаларын – баяндау мен пайымдаумен игерген кездегі қиындықтарда көрінеді және толық сөйлеуді талап ететін жағдайларда сөйлейді.

Психикалық дамуы тежелген балалардың сөйлеу тілінің бұзылысы өзінің сөйлеу тәртібін ұйымдастыруда айтарлықтай қиындықтар туғызады және олардың қоршаған ортамен, адамдармен қарым-қатынасына теріс әсер етеді. Бұл категориядағы жататын балалардың сөйлеу және өзгелермен қарым-қатынас біліктерінің өзара шарттылығы, сөздік қорының кедейлігі мен дифференцияланбауы, сөздік қорында етістік сөздердің және сын есімдердің толық жеткіліксіздігі, байланысқан пікірлердің ерекшелігі, айналамен толыққанды қарым-қатынасты жүзеге асыруға кедергі келтіреді, балалардағы осындай қиындықтардың салдары қарым-қатынас қажеттілігінің төмендеуі болып табылады.

Психикалық дамуы тежелген балалардағы сөйлеу тілінің бұзылуын олардың деңгейлеріне байланысты 3 топқа бөлуге болады:

1. Оқшауланған фонетикалық бұзылыс (тек қана бірқатар дыбыстардың дұрыс айтылмауы). Себебі: балада артикуляциялық аппараттың және сөйлеу моторикасының жеткіліксіздігі 24,7% -ға дейінгі деңгейді құрайды;

2. Құрамдастырылған бұзылыс : дыбыс шығарудың кемшіліктері фонетикалық қабылдаудың бұзылысымен байланысты болады. Кейбір екі немесе үш фонематикалық топтарды меңгеру кезінде кемшіліктер жібереді. Ол кемшіліктер 52,6% -ға дейінгі деңгейде болады;

3. Сөйлеудің жүйелі дамымауы – балаларда сөйлеудің лексика-грамматикалық жағының жеткіліксіздігінен сөздік қорының өте аз болуы. Тіл бұзылысы 22,7% жағдайында кездеседі.

Осылайша, психикалық дамуы тежелген балаларда сөйлеу механизмдері толыққанды дамымауымен ерекшеленеді. Сөйлеудің кідірісі, фонематикалық қабылдаудың төмендігі, артикуляциялық аппараттың толық дамымауы, тағы басқа әртүрлі бұзылулар балалардың тұрақты "серігі" болып табылады. Байланыстырып сөйлеуді дамыту – баланың оқу мен жазу жұмыстарында сәттілігінің маңызды шарты. Жақсы дамыған, толыққанды сөйлеу қабілеті бар, жан-жақты жетілген балалар күрделі сұрақтарға толық жауап беруге қабілетті бола алады, үйде және балабақшада өз ойларын толық және дәлелді түрде жеткізе алады.

Сөйлеу тілінің бұзылыстары баланың психикалық дамуына, әсіресе психикалық дамуы тежелген балаға, оны оқытудың тиімділігіне теріс әсер етеді. Сөйлеу бұзылыстарын уақтылы және мақсатты түрде жою ақыл-ой белсенділігінің дамуына, баланың әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Выготский Л.С. «Жоғары психикалық қызметтің даму тарихы». – М: Институт практической психологии, 2005 г.*

2 *Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 2007 жылғы 27 шілде № 319.*

3 *Керімбекова Ж. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу қабілетінің тежелуі //Ұлағат. - 2007. – №5. Б.24-28.*

4 *Приходько О.Г. Логопедический массаж при коррекции дизартрических нарушений речи у детей раннего и дошкольного возраста. – СПб.: КАРО, 2008. – 157, [1] с. : ил. –(Мастер-класс логопеда).*